

Grant Narodowego Centrum Nauki (2011-2014)

Nr DEC-2011/01/D/HS1/00712

Kierownik projektu: ks. dr Piotr Roszak

## **Chrystus vs Mahomet. Chrystologia mozarabska w świetle źródeł liturgicznych rytu hiszpańskiego**

Ryt hiszpańsko-mozarabski należy do najstarszych rodzin liturgicznych Kościoła (obok liturgii ambrożyjskiej, celtyckiej, rzymskiej), który harmonijnie łączył własne elementy duchowości hiszpańskiej z okolicznościami historyczno-społecznymi, które konfigurowały codzienność mieszkańców Półwyspu Iberyjskiego. Pod wpływem procesów unifikacyjnych w XI wieku następowała gwałtowna i stanowcza romanizacja kultu.

Materialne świadectwa liturgii mozarabskiej, przede wszystkim Mszał Hiszpańsko-Mozarabski, a, stanowią cenne źródło informacji o chrystologii, którą wyraża ta liturgia. Jeśli bowiem *lex orandi* jest *lex credendi*, dlatego to zbliżenia do chrystologii „od liturgii” jest niezwykle cenne

Podstawą prowadzonych badań jest dotarcie, wyodrębnienie i analiza formularzy mszalnych tej liturgii, które przy okazji różnych uroczystości podejmują wątki chrystologiczne. Wymaga to jednak szerszej znajomości historii rytu oraz jego podstawowej charakterystyki. Interesujący dla badań kwestii będzie temat alternatywy, przed którą stanęło pewne pokolenie chrześcijan mieszkających na półwyspie Iberyjskim, na “pograniczu”: Chrystus *versus* Mahomet.

Zasadnicze znaczenie ma analiza tekstów źródłowych liturgii hiszpańsko-mozarabskiej dotyczących tajemnicy Chrystusa: w sposobie prezentacji postaci Jezusa kryje się podstawowy klucz hermeneutyczny do zrozumienia całościowego dziedzictwa kultury mozarabskiej, która znalazła swój wyraz w architekturze i sztuce.

### **Kim byli mozarabowie?**

Mozarabowie praktycznie pozostają nieznanymi szerokiej grupie badaczy w Polsce, z wyjątkiem wąskiego sektora zajmujących się historią liturgii i sztuki: w tych bowiem obu wymiarach pozostawili materialne świadectwa swojego istnienia. Po pierwszych wiekach ewangelizacji półwyspu Iberyjskiego, najpierw w ramach cesarstwa rzymskiego, później Królestwa Wizygockiego, po czasach syntezy i ubogacenia liturgii piórem św. Izydora z Sewilli, nastąpił najazd Arabów na Hiszpanię (pocz. VIII w.) i realia życia codziennego chrześcijan całkowicie się odmieniły.

Wielkim wyzwaniem „czasów bycia w mniejszości” była troska o tożsamość. Jaką rolę w tym procesie odegrała „liturgia mozarabska”? Dokonujące się wówczas spotkanie na granicy kultur (chrześcijańskiej i arabskiej), struktur politycznego niesie w sobie pewną paradygmatyczność, która również dzisiaj ma wiele do powiedzenia przy okazji refleksji nad kształtem relacji wielości kultur w ramach jednego świata.

Rdzenna ludność dawnego królestwa Wizygotów, które upadło wraz z podbojem arabskim rozpoczętym przekroczeniem przez wojska Tarika Cieśniny Gibraltarskiej w 711 roku, nie podjęła decyzji o ucieczce przed zbliżającym się wrogiem, lecz postanowiła pozostać. Oznaczało to konieczność poddania się procesowi arabizacji w niemal wszystkich obszarach życia społecznego, z wyjątkiem życia religijnego (za cenę dużego trybutu, *jarach* i *chizia*, które gwarantowały swoiste minimum wolności), choć i ono nie mogło do końca przebiegać zgodnie ze swoim naturalnym rytmem (zakaz używania dzwonów, ruina wielu kościołów, wyróżnianie chrześcijan odmiennym – czarnym – kolorem ubioru etc.). Nie był to więc czas wolny od napięć. Zwłaszcza trzy pierwsze wieki noszą na sobie ślady silnej konfrontacji, wywołanej decyzjami kalifów: w 788 r. Hixen I zabrania używania języka hiszpańsko-łacińskiego i wprowadza przymus stosowania jęz. arabskiego; nieco później al-Hakam I w 796 r. zaszczenia na terenie kalifatu działalność ortodoksyjnej islamskiej szkoły prawniczej *malaki*, która zaczyna wywierać duży wpływ na instytucje państwa i zabroni jakiegokolwiek odejścia od tradycyjnej religijności islamskiej. Mozarabowie tracą ostatnie złudzenia na możliwość pokojowego współżycia i wzniecają powstania w trzech najważniejszych miastach al-Andalus: Meridzie, Toledo i Kordobie. Dochodzi do walk, które zapisują się w historii świadectwami męczeńskiej śmierci.

Z biegiem czasu zostają określani przez chrześcijan pochodzących z północnych królestw i księstw hiszpańskich (stawiających opór konkwiście arabskiej) terminem ‘mozarabowie’, pochodzącym z języka arabskiego od *musta’rib* albo *musta’rab*, które wywodzą się od rdzenia czasownikowego ‘*araba*, oznaczającego w sensie czynnym „kogoś czyniącego się podobnym do Arabów”, albo w sensie biernym „kogoś, kto przyjął zwyczaje arabskie”. Zatem człowieka określanego tym mianem cechowało zewnętrzne ‘arabizowanie’ swojego dotychczasowego życia i zwyczajów, co czyniło go trudno odróżnialnym od innych, ale jednak odmiennym. Tę odmienność – czytelną dla kultury arabskiej – mozarabowie utrzymali praktycznie przez cały okres rekonkwisty (symbolicznym jej końcem jest zdobycie Granady w 1492 r., choć punktem przełomowym było już zajęcie Toledo w 1085 r. przez Alfonsa VI z Kastylii), a przejawiała się ona szczególnie na polu liturgicznym. Pomimo postępującego w Hiszpanii procesu romanizacji liturgii realizowanego przez ruch cluniacki, mozarabowie otrzymali jednak przywilej sprawowania liturgii w swoim rycie, który w ten sposób przeniósł w nowe czasy dziedzictwo pierwszych świętych Kościoła hiszpańskiego, autorów większości tekstów euchologicznych tej tradycji liturgicznej. Wielokulturowość, która *de facto* rodzi się na fundamencie troski o niezamazywanie swej tożsamości, przy oporze wobec większościowej opcji uniformizującej i wchłaniającej w dominujące struktury, okazuje się opatrnościowa również w tym wymiarze zachowania prastarych tradycji, które – gdyby nie postawa mozarabów – zostałyby bezpowrotnie stracone.

Mozarabowie stali się resztą „walczącą” (dziś również niestety zapomnianą), niepokodzoną z niesprawiedliwą sytuacją dominacji, lecz chcącą brać udział we „współrzędnych kulturowych”, na których pisała się codzienność. Mieli jasną świadomość „kulturowej granicy”, która określała ich tożsamość pielęgowaną przez wiarę chrześcijańską, język i ryt liturgiczny. Na co dzień dwujęzyczni, ubogacili łacinę licznymi arabizmami i byli tymi, którzy dzięki pracy w *scriptoria* przekazali kulturze zachodniej wiele dzieł arabskich uczonych z zakresu medycyny, astronomii i filozofii (słynna szkoła tłumaczy z Toledo, zwłaszcza działalność Jana z Sewilli, pracującego pod opieką biskupa Rajmunda). Ich asymilacja na odzyskanych terenach Hiszpanii była wolna i pełna napięć – paradoksalnie, ostatnią bitwę, którą musieli stoczyć, była obrona własnej liturgii.

Walka o tożsamość toczyła się jednak nie tylko wobec muzułmańskich najeźdźców, ale także wśród samych chrześcijan, koncentrując się wokół skomplikowanych sporów chrystologicznych, które pojawiły się w Hiszpanii nieprzypadkowo w tym właśnie momencie. Jest czymś niezwykle, że w tak trudnej życiowo sytuacji chrześcijan utworzyło się silne stronnictwo teologiczne opowiadające się za starożytną koncepcją adopcjanizmu, czyli poglądem odrzucającym prawdziwe bóstwo Chrystusa, jedyność Jego osoby, i przyjmujące, że jest Synem Bożym jako adoptowany. Jest jedynie wybitnym człowiekiem, który za swoje dobre, przykładowe i pełne zaufania Bogu życie został przez Stwórcę wywyższony. Nie jest to opinia teologiczna nowa, lecz będąca echem poglądów ariańskich i pre-nestoriańskich. Musi jednak budzić zdziwienie niezwykle paralelizm z poglądami muzułmańskimi na temat Jezusa, którego wyznawcy islamu postrzegają jako jednego z proroków. Czy była to próba „złagodzenia” wierności mozarabów prawowiernemu nauczaniu Kościoła i w ten sposób powolnemu „łamaniu” i poddawaniu się arabizacji?

Przy całej trudnej sytuacji, w jakiej znaleźli się mozarabowie – zwłaszcza w obliczu kolaboracji niektórych środowisk, które czuły się prześladowane za czasów Wizygotów – bronili oni tożsamości swej wiary, widząc właśnie w chrystologii punkt ciężkości. Wskazuje na to szereg liturgicznych idei (zwłaszcza powszechna pobożność pasyjna czcząca Chrystusa jako współcierpiącego z wiernymi, w tym przypadku z mozarabami), układ architektoniczny świątyń (ich forma labiryntu i ciemności, swego rodzaju ‘ukrycia’) oraz szczególne upodobanie w komentowaniu jednej z ksiąg liturgicznych: Apokalipsy św. Jana.

### **Krótką historia rytu hiszpańsko-mozarabskiego**

Ryt wizygocki ukształtował się w rodzinie liturgii łacińskich, które zaczęły tworzyć się na Zachodzie między V-VII wiekiem, obok takich liturgii jak gallikańska, ambrojańska, celtycka czy rzymska. Duże analogie można zanotować pomiędzy liturgią gallikańską i mozarabską po 419r., a jeszcze bardziej po 589r.. Niewątpliwie istotny wpływ na formowanie się rytu odegrały trzy wielkie stolice metropolitarne: Tarragona, Sewilla, oraz od 589r. również Toledo, ale również wielu teologowie hiszpańscy okresu patrystycznego. Wśród „ojców” rytu hiszpańskiego zwykło się wskazywać na Piotra z Leridy, Justo z Urgell, św. Leander z Sewilli (540-600), Jana z Saragossy (+613), Konancjusza z Palencji, św. Izydora z Sewilli, św. Ildefonsa z Toledo (610-667) oraz św. Juliana z Toledo (642-690). Bardzo trudno dokładnie zidentyfikować pracę poszczególnych autorów, bo z tego okresu pochodzi jedyny sakramentarz hiszpański, który przetrwał do naszych czasów, *Liber Mozarabicus sacramentorum* z X wieku, będący daleką kopią prac św. Juliana z Toledo.

Epokowe znaczenie dla liturgii mozarabskiej miał IV Sobór w Toledo w 633 r., który wprowadził w całym kraju jedność liturgiczną. Ujednoczenie polegało na usunięciu elementów rzymskich, które zawierała liturgia sprawowana w Galicji (zakazując używania galicyjskich hymnów nie pochodzących z Biblii, alleluja przed Ewangelią zamiast po niej, kantyku *Trium puerorum* tylko w niedzielę oraz święta męczenników, oraz łamania chleba przed Komunią św, a nie przed Ojciec nasz, jak w liturgii tolekańskiej) i na usankcjonowaniu zwyczajów Kościoła w Tarragonie. Począwszy od tej daty rozpoczyna się okres rozkwitu liturgii mozarabskiej, a zwłaszcza powstanie szkół eucharystycznych w Toledo i Tarragonie, z których pochodziły teksty liturgiczne ujednoczonej liturgii.

Olbrzymie zasługi dla umocnienia się liturgii mozarabskiej odegrał św. Izydorz Sewilli, który rozpoczął dzieło unifikacji liturgii i nadania jej teologicznego kształtu, choć bez ustalania stałych formuł teologicznych. W ten sposób biskupi posiadali wolność przy komponowaniu treści zmiennych modlitw używanych w liturgii godzin oraz formularzach mszalnych. Wyraźnie na to wskazuje jego dzieło *De ecclesiasticis officiis* w rozdziale 44, w którym powołując się na św. Augustyna, przypomina o bogactwie formuł i tradycji w Kościele, za które odpowiadają biskupi. Ponadto, okres rozkwitu modlitw związany jest z epoką bezpośrednio następującą po św. Izydorze, w której wyróżniali się teologiczną głębią i literackim zacięciem trzech biskupi z Toledo: św. Eugeniusz, św. Ildefons oraz św. Julian.

Trudno również dokładnie określić czas formowania się liturgii; z całą pewnością można jedynie stwierdzić, że w VI wieku ryt mozarabski otrzymuje swoją własną osobowość i odmienność w stosunku do innych liturgii

Po zdobyciu Toledo (1085r) oraz zakończeniu rekonkwisty, na pocz. XVI wieku wraz z kardynałem Cisneros, dokonuje się odrodzenie i uporządkowanie rytu mozarabskiego, czego dokonał jeden z kanoników tolekańskich Alfonso Ortiz. Trzy wieki później podobną pracę rozpoczął kardynał Lorenzano, pragnąc ożywić celebrację tej liturgii w Hiszpanii. Po soborze watykański II, na początku lat 90-tych XX wieku zostały promulgowane przez Jana Pawła II księgi liturgiczne odnowionego rytu hiszpańskiego.

### **Księgi liturgiczne mozarabskie (odnowionego rytu):**

#### **Missale Hispano-Mozarabicum.**

t.1 Ordo misase, "Liber offerentium", Barcelona : Coeditores Litúrgicos, 1991

t.2 Propio del tiempo, Barcelona : Coeditores Litúrgicos, 1991-1994

#### **Liber Commicus (odpowiednik lekcjonarza), dwa tomy:**

Barcelona : Coeditores Litúrgicos, 1991-1995

### **Najważniejsze źródła liturgiczne rytu hiszpańsko-mozarabskiego (oprac. F.M. Arocena)**

**Antifonario visigótico mozárabe de la catedral de León.** Edición del texto, notas e índices por Louis Brou y José Vives. Instituto P. Enrique Flórez, 1959

**El Breviarium gothicum de Silos : archivo monástico, ms. 6.** Ismael Fernández de la Cuesta. Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Instituto Enrique Flórez, 1965

**Breviarium.** Breviarium Gothicum secundum regulam beatissimi Isidori Archiepiscopi Hispalensis Jussu Cardinalis Francisci Ximenii de Cisneros prius editum : nunc operâ

Excmi. D. Francisci Antonii Lorenzana Sanctae Ecclesiae Toletanae Hispaniarum primatis archiepiscopi recognitum ad usum sacelli mozarabum. Jesús Paniagua Pérez, coordinador editorial ; Angel Fernández Collado, Eduardo Vadillo Romero, Constantino Robles, introducción. Universidad de León, Secretariado Publicaciones y Medios Audiovisuales, 2004

**Le Liber Ordinum en usage dans l'Église wisigothique et mozarabe d'Espagne du cinquième au onzième siècle.** Marius Férotin. C.L.V.-Edizioni liturgiche, 1996

**Liber Commicus.** Edición crítica por Fray Justo Perez de Urbel y Atilano Gonzalez y Ruiz-Zorrilla. Bermejo, 1950

**Liber Commicus : missale hispano-mozarabicum.** Conferencia Episcopal Española, Arzobispado de Toledo [eds.] Coeditores Litúrgicos, 1991-1995

**Liber Missarum de Toledo y libros místicos. Tomo I y II.** Jose Janini. Instituto de Estudios Visigótico-Mozárabes, 1982 **Signatura:**

**Liber mysticus de Cuaresma : (Cod. Toledo 35.2, hoy en Madrid, Bibl. Nac. 10.110).** Edición por José Janini ; estudio paleográfico por Anscari M. Mundó. Instituto de Estudios Visigótico-Mozárabes, 1979

**Liber mysticus de Cuaresma y Pascua : (Cod. Toledo, Bibl. Capit. 35.5).** Edición por José Janini. Instituto de Estudios Visigótico-Mozárabes, 1980

**Le liber mozarabicus sacramentorum et les manuscrits mozarabes.** Marius Férotin. C.L.V. Edizioni Liturgiche, 1995

**Liber orationum psalmographus : colectas de salmos del antiguo rito hispánico.** Recomposición y edición crítica por Jorge Pinell. Instituto Enrique Flórez, 1972

**Liber ordinum episcopal : (cod. Silos. Arch. monástico, 4).** Edición por Jose Janini. Abadía de Silos, 1991

**Liber ordinum sacerdotal : (cod. Silos. Arch. monástico, 3).** Edición por José Janini. Abadía de Silos, 1981

**Missale mixtum.**

**Oracional visigótico.** Edición crítica por José Vives ; estudio paleográfico de los códices por Jerónimo Claveras. Escuela de Estudios Medievales, Sección de Barcelona : Balmesiana, Biblioteca Balmes, 1946

**Pasionario Hispánico.** Universidad de Sevilla, Secretariado de Publicaciones, 1995; Madrid: Instituto P. Enriquez Flórez, 1953

**Triduo sacro en rito hispano antiguo, o mozárabe.** Edición preparada por Lamberto de Echeverría. Universidad de Salamanca, Junta de Capilla, 1990

**Ordinario de la misa del rito hispano-mozárabe: Oferencio.** Coeditores litúrgicos,  
1991

**Wybrane teksty chrystologiczne euchologii mozarabskich**

Warto zwrócić uwagę na kształt formularza mszalnego rytu mozarabskiego, który wyróżnia się ogromnym bogactwem tekstów euchologicznych,

**30 grudnia:**  
*w dniu św. Jakuba, brata św. Jana*

**30 Decembris:**  
*In diem sancti Iacobi fratris sancti Ioannis*

**praelegendum** To mówi Pan: zabrałem Cię i byłem z Tobą, alleluja. Wytraciłem wszystkich Twoich przeciwników, alleluja. I uczyniłem wielkie Twoje imię, alleluja, alleluja.

**W/.** Błogosławiony mąż, który boi się Pana i kocha z serca jego przykazania.

**P/.** Uczyniłem wielkie Twoje imię, alleluja, alleluja.

**W/.** Chwała i cześć Ojcu i Synowi i Duchowi Świętemu przez wszystkie wieki wieków. Amen.

**P/.** Uczyniłem wielkie Twoje imię aleluya, aleluya.

Hæc dicit Dominus: ego tuli te, et fui tecum, alleluia. Et interfeci omnes inimicos tuos, alleluia. Fecique tibi nomen grande, alleluia, alleluia.

**W/.** Beatus vir qui timet Dominum, in mandatis eius cupit nimis.

**P/.** Fecique tibi nomen grande, alleluia, alleluia.

**W/.** Gloria et honor Patri et Filio et Spiritui Sancto, in sæcula sæculorum. Amen.

**P/.** Fecique tibi nomen grande, alleluia, alleluia.

**Post gloria** Ty, który siedzisz po prawicy Boga Ojca, wysłuchaj naszą modlitwę, a ponieważ tylko Ty jesteś naszym pośrednikiem przed Ojcem niebieskim, wstawiaj się za nami

Suscipe orationem nostram, qui sedes ad dexteram Dei Patris omnipotentis, et quia tu solus noster es advocatus, e cælis Patrem interpella pro nobis.

**Sacrificium** Świecić będzie sprawiedliwy jak blask firmamentu i niczym gwiazdy obdarzą jasnym światłem przez całą wieczność, alleluja. Zajaśnieją i rozbiegną się jak iskry po ściernisku, będą sędzić ludy, zapanują nad narodami i królować będą z Panem przez całą wieczność, alleluja.

Fulgebit iustus sicut splendor firmamenti; et sicut stellæ dantes claritatem lucis, ita et iustus splendebit in perpetua æternitate, alleluia. Fulgebunt, et tamquam scintillæ in arundinetis discurrent, iudicabunt nationes et dominabuntur populis, et regnabunt cum Domino. In perpetua æternitate, alleluia.

**Oratio post admonitionis** Posłuchajmy, umiłowani, Jezusa, który nas wzywa do siebie, tak jak wezwał do siebie błogosławionego Jakuba Apostoła, gdy w łodzi naprawiał swe sieci i przez nauki duchowe tegoż apostoła nam doradza i poucza, abyśmy umocnieni w wierze nigdy nie upadli, ale z całą pobożnością naszej duszy i łzami, błagajmy Pana, aby nasza modlitwa wyprosiła u Niego te łaski, które poznaliśmy w nauczaniu apostoła.

Vocantem nos ad se Iesum, dilectissimi, agnoscentes, qui beatissimum Iacobum apostolum retia componentem in navi ad se vocans, eiusdem nos postmodum spiritalibus doctrinis admonet atque docet, ut postulantes in fide nihil hæsitemus; omni mentis intentione cum lacrimis eundem Dominum flagitemus, ut postulatio nostra apud eum ea nobis obtineat adimplere, qui ipso apostolo agnovimus edocente.

<b>Alia</b>	Chryste, którego moc i potęga zajaśniały w Twoim apostołe Jakubie tak, iż w Twoim imieniu wypędzając moc złych duchów, zasłużył z Twoją mocą osiągnąć zwycięstwo, broń Twój Kościół od wrogich ataków, aby zwyciężając mocą Ducha przeciwności, wypełni czynami naukę tego, którego dziś czcimy za jego pobożne świadectwo męczeństwa.	Christe, cuius virtus atque potentia tantum in apostolo tuo Iacobo emicuit, ut in nomine tuo emissis ad se dæmoniorum catervis potentialiter meruerit imperare; tu Ecclesiam tuam ab adversantium impugnatione defende, ut virtute Spiritus exsuperando adversa, illius doctrinam opere compleat, cuius hodie exemplum pie passionis honorat.
<b>Post</b>	Przyjmij, dobry Jezu, nasze dary w dniu narodzin Twojego apostoła; ześlij ukojenie dla dusz zmarłych i dzięki wstawiennictwu przed Tobą tegoż apostoła, którego nauką zostało oświeconych dwanaście pokoleń, obdarz łaską swojej pobożności żywych i umarłych	Suscipe, Iesu bone, in hoc natali Iacobi apostoli tui offerentium votum, et refrigerium præsta spiritibus defunctorum, ut eo apud te intercedente, et viventibus et defunctis tuæ pietatis gratia impendatur, cuius doctrina duodecim tribuum commonitione edocetur.
<b>Nomina</b>		
<b>Ad pacem</b>	Panie Jezu, niech żyją wśród nas nauki Twojego apostoła Jakuba, z których wiemy, że będzie błogosławionym ten, który mężnie zniesie pokusy, ponieważ jeśli znosimy z całą cierpliwością przykrości doczesne, będziemy z Tobą żyć w pokoju i miłości bez końca w wieczności.	Vivant in nobis, Iesu Domine, apostoli tui Iacobi prædicamenta doctrinæ, quibus docemur illum esse beatum, qui illatas tentationes valuerit supportare; quo dum præsentia mala patientissime toleraverimus, in pace et caritate et nunc et in æternum tecum sine fine vivamus.
<b>Illatio</b>	Zaprawdę godne to i sprawiedliwe, abyśmy zawsze składali ci dziękczynienie, Panie, Ojcze święty, wszechmogący wieczny Boże, przez Jezusa Chrystusa, Syna Twojego, Pana naszego; w Jego imieniu wybrany Jakub, gdy był wiedziony na męczeństwo, uzdrowił paralytyka, który go prosił, a przez ten cud tak przekonał serce oprawcy, iż pouczony tajemnicami wiary doprowadził go do chwały męczeństwa. W ten sposób wyznając wiarę w Twojego Syna został święty i osiągnął pełny pokój z Tym, dla którego wycierpiał męczeństwo. Ponieważ On jest Twoim Jednorodzonym Synem, który oddał duszę swoją na zbawienie dla wielu. Przez Niego Ty, Boże Ojcze, spraw, aby zostały nam przebaczone nasze grzechy. Dlatego słusznie zastępy anielskie nie ustają tak wołając:	Dignum et iustum est nos tibi semper gratias agere, Domine, sancte Pater, æterne omnipotens Deus, per Iesum Christum, Filium tuum, Dominum nostrum; in cuius nomine electus Iacobus, cum ad passionem traheretur, paralyticum ad se clamantem curavit, atque hoc miraculo cor illudentis sibi ita compunxit, ut eum sacramentis instructum fidei, faceret ad gloriam pervenire martyrii. Sicque ipse post in confessionem Filii tui capite desecto interemptus occubuit, perveniens ad eum in pace, pro quo hanc sustinuit passionem. Ipse est enim unigenitus Filius tuus, qui dedit animam suam redemptionem pro multis. Per quem nostris tu, Deus Pater, iubeas parcere iam delictis. Cui merito exercitus militiæ cælestis non cessant clamare, ita dicentes:
<b>Post</b>	Prawdziwie święty, prawdziwie błogosławiony Pan nasz Jezus Chrystus, Syn Twój, za którym Jakub, zostawiając swojego Ojca Zebedeusza, tak podążył, że kochając go dogłębnie został wybrany w tym życiu, czysty w swym sumieniu, wypróbowany w swej nauce; a przy końcu swojego życia tak udowodnił wiarę swoim czynami, że został święty z powodu Tego, o którym wiedział, że za niego i wszystkich ludzi dał swoje życie, Chrystusa, Pana i Zbawiciela wiecznego.	Vere sanctus, vere benedictus Dominus noster Iesus Christus Filius tuus, quem Iacobus relicto Zebedæo patre ita secutus est, ut eum obnixè diligendo fieret electus in vita, mundus in conscientia, probabilis in doctrina. Postremo ita scientiam commendans ex opere, ut pro eo truncato interierit capite, quem pro se vel pro omnibus noverat animam posuisse Christum Dóminum ac Redemptórem ætérnum.
<b>Sanctus</b>		
<b>Post Pridie</b>	Nałóż nam swoje jarzmo, Boże, abyśmy mogli dźwigać nasze ciężary, lekkie dla	Subiuga, Deus, nostras tuo iugo cervices, ut onus tuum, quod amantibus leve est, ita

	tych, którzy Ciebie miłują, z miłosną pobożnością, na wzór apostoła Jakuba, który z radością oddał swoją szyję na mękę. A uświęcając dary, który Ci przynosimy, racz nas pobłogosławić gdy przyjmujemy tę ofiarę.	optabili devotione feramus, sicut Iacobus apostolus tuus innexa collo suo fune ad passionem tractus et lætabundus; ut sanctificans hæc quæ tibi offerimus, nos ipsos benedicas perceptione hostiæ huius.
<b>Ad orationem</b>	Panie, Twój apostoł Jakub naucza nas, iż jeśli ktoś z nas potrzebuje mądrości powinien Ciebie o nią prosić, ponieważ Ty ją dajesz w obfitości i bez zwłoki. A ponieważ pragniemy dotrzeć do Ciebie przez Chrystusa, który jest Twoją mocą i mądrością, prosimy Cię o nią przez Niego. Przyzywamy Twojej łaskawości, abyśmy przez Niego, który jest naszym Pośrednikiem przed Tobą, mogli dojść do Ciebie i z modlitwą, której nauczył nas sam nasz Pan, pozwoli nam wejść do Twojej obecności, wołając z ziemi:	Apostolo tuo Iacobo, Domine, edocente, præmonemur ut si quis nostrum indiget sapientia, postulet a te, qui das omnibus affluenter et non improperas. Sed quia ad te pervenire cupimus per Christum, qui est virtus tua et sapientia, id agere præoptamus; poscentes clementiam tuam, ut per eum, qui apud te advocatus est noster, et pervenire nos ad te facias et oratione quam ipso Domino instruente didicimus ad te introire permittas, proclamantes e terris:
<b>Dominicam</b>		
<b>Benedictio</b>	Christus – Bóg, Syn Boga Ojca, którego Jakub, pozostawiając swojego Ojca w łodzi, naśladował z całego serca, pozwoli Wam zawsze kroczyć jego śladami. <b>Amen.</b> Ten, który przez swojego apostoła przywiódł do wiary będących czcicielami demona, niech sprawi, abyście gardząc marnościami doczesnymi, kochali Go w prawdzie. <b>Amen</b> Niech On was nagrodzi z pomocą Tego, którego zwycięstwo dzisiaj świętujemy. <b>Amen</b>	Christus Deus, Dei Patris Filius, quem Iacobo relicto patre in navi tota secutus est devotione cordis, indesinenter vos faciat suis inhærere vestigiis. <b>Amen</b> Quique, per hunc apostolum suum cultores dæmonum convertit ad fidem, concedat vobis vana sæculi respuendo, se in veritate diligere. <b>Amen</b> Ut eius remuneremini præsidiis, cuius hodie triumphum excolitis passionis. <b>Amen</b>
<b>Completeria</b>	Napełniły się radością nasze usta, a język nasz pieśnią. Ciało i Krew Twojego Syna, naszego Pana, które przed chwilą spożyliśmy niech wnikną w nasze wnętrza i zachowają nas na życie wieczne, aby dobra naszego nawrócenia zachowane zostały w niebie.	Repletum est gaudio os nostrum, et lingua nostra exsultatione; corpus et sanguis Filii tui Domini nostri accepta adhæreant visceribus nostris et proficiant ad vitam æternam; ut conversatio nostra bona permaneat in cælis.

### **Bibliografia (wybrana)**

Poniższa bibliografia obejmuje publikacje dotyczące zarówno ogólnych kwestii historycznych związanych z dziejami mozarabów, jak również wprowadzenia do rytu hiszpańskiego oraz analizy wybranych aspektów teologicznych czy liturgicznych.

Aillet, C., (et alii), *¿Existe una identidad mozárabe? Historia, lengua y cultura de los cristianos de al-Andalus (siglos IX-XII)*, Casa de Velázquez, Madrid 2008.

Aillet, C., *Les mozarabes. Christianisme, islamisation et arabisation en peninsule ibérique (IXe-XIIe siècle)*, Casa de Velázquez, Madrid 2010.

Aldazabal, J., *La misa en el rito hispano-mozárabe renovado*, Phase 175(1990), s. 57-77.

- Aldazabal, J., *Liber orationum Psalmographus. Las colectas de salmos del antiguo rito hispánico*, Las, Roma 1975.
- Arocena, F.M. (et alii), *Concordantia Missalis Hispano-Mozarabici*, Librería Editrice Vaticana, Citta del Vaticano 2009.
- Arocena, F.M., *La misa hispanica Si credimus. Un ejemplo de la ruminatio litúrgica de la Escritura*, Scirpta Theologica 2(2000), s.631-642.
- Arocena, F.M., *Sol Salutis : la Navidad en la liturgia mozárabe y romana*, Regina, Barcelona 2002.
- Barkai, R., *Cristianos y musulmanes en España medieval (El enemigo en el espejo)*, Madrid 1984.
- Burman, Th., *Religious polemic and the intellectual history of the Mozarabs, c 1050-1200*, E. J. Brill, Leiden 1994
- Christys, A., *Christians in Al-Andalus 711-1000*, Routledge, London – New York 2010
- Die Mozaraber : Definitionen und Perspektiven der Forschung*, Matthias Maser, Klaus Herbers (Hg.), Lit Verlag, Berlin 2011
- Guichard, P., *Al-Andalus: 711–1492*, Hachette Litteratures, Paris 2000.
- Gutierrez, E., *Los Mártires de Córdoba y la Política anticristiana contemporanea en Oriente*, al-Quantara, Revista de estudios árabes 15(1994), s. 453-462.
- Hitchcock, R., *Mozarabs in medieval and early modern Spain: identities and influences*, Ashgate, Burlington 2008.
- Ivorra, A., *Las anáforas De cotidiano del Missale Hispano-Mozarabicum*, Scripta Theologica 1(2009), s. 157-174.
- Ivorra, A., *Liturgia hispano-mozárabe. Teología de las “illationes” cotidianas del Missale Hispano-Mozarabicum*, Toletana 15(2006), s.23-48.
- Janini, J., *El Oficio mozárabe de la Asunción*, Hispania Sacra 55-56(1975), s. 3-35.
- Janini, J., *Influjos visigóticos en 'Misas de Viajeros' del siglo VIII*, Hispania Sacra 79(1987), s. 15-24.
- Janini, J., *Las oraciones 'Post Gloria' de la misa mozárabe*, Hispania Sacra 74(1984), s. 579-590.
- Janini, J., *Misas mozárabes recompuestas por Ortiz*, Hispania Sacra 69(1982), s.153-163.
- Jaramillo, S., *Los dípticos hispánicos ‘ Los Nomina’*, EX (1970), s.152-190.
- Lapiedra, E., *Cómo los musulmanes llamaban a los cristianos hispánicos*, Alicante 1997.
- Makki, M., *El islam frente a las minorías cristianas, w: Actas de la I Jornada de Cultura Islámica “Al-Andalus, ocho siglos de la historia”, Toledo 23–26 de abril de 1987*, Madrid 1989, s. 43–50.
- Núñez, M.A., *Antropología subyacente en la liturgia mozárabe*, Religión y cultura 1(1999), s. 567-578.

- Orlandis, J., *La Iglesia en la España visigótica y medieval*, Eunsa, Pamplona 1976.
- Peñarroja, L., *Cristianos bajo el Islam: los mozárabes hasta la Reconquista de Valencia*, Gredos, Madrid 1993.
- Perez, A., *La imagen de la iglesia en la liturgia española*, Madrid 1971.
- Pinell, J., *Credo y comunión en la estructura de la misa hispánica según disposición del III Concilio de Toledo*, w: *III Concilio de Toledo. XIV Centenario 589-1989*, Toledo 1991, s. 333-342.
- Pinell, J., *La estructura de la misa en rito hispánico, herencia de la tradición universal y de su propia historia*, *Notitiae* 267(1988), s.471-727.
- Pinell, J., *Liturgia hispánica*, Biblioteca Litúrgica, Barcelona 1998.
- Prado, G., *Manual de liturgia hispano-visigótica o mozárabe*, Editorial Voluntad, Madrid 1927.
- Ramis, M., *La iniciación cristiana en la liturgia hispánica*, Grafite, Bilbao 2001
- Rivera, J., *Más formulas y profesiones de fe hispano-visigóticas*, *MC* 34-35(1960), s.341-52.
- Robles Garcia, C., *La liturgia mozárabe*, en: *Breviarium Gothicum secundum Regulam Beatissimi Isidorii*, Edición facsimil, red. J. PANIAGUA, Universidad de Leon 2004
- Roszak, P., *Mozarabowie - niespokojna mniejszość. Liturgia mozarabska jako projekt duchowości czasów „bycia w mniejszości” w kontekście „Brewiarza Gotyckiego*, *Teologia i Człowiek* 13(2009), s. 79-98.
- Rubio, J., *Las órdenes religiosas y la introducción del Rito Romano en la Iglesia de Toledo. Una aportación desde las fuentes litúrgicas*, Instituto San Ildefonso, Toledo 2004.
- Sánchez, C., *Liturgia mozárabe: introducción del rito romano*, *Iacobus: revista de estudios jacobeos y medievales*, 17-18(2004), s. 7-44
- Simonet, F.J., *Historia de los mozárabes de España*, 2 vol., Madrid 1903 (reprint w wyd. Oriental Press, Amsterdam 1967).
- Ubieto, A., *La introducción del rito romano en Aragón y Navarra*, *Hispania Sacra* 2(1948), s.299-324.
- Urvoy, D., *La pensée religieuse des Mozarabes face à l'Islam*, “*Traditio*” 39 (1983), s. 419-432
- Viguera, V., *La ‘anamnesis’ en la anáfora de la antigua liturgia visigótica*, *Communio* 15(1982), s.47-71.
- Woolfenden, G., *La oración diaria en la España cristiana. Estudio del oficio mozárabe*, Ediciones Cristiandad, Madrid 2003.

**Publikacje przygotowane w ramach grantu NCN:**

Roszak, P., *Beato z Liebany i mozarabskie komentarze do Apokalipsy*, „Biblistica et Patristica Thorunensia (2012) – w druku

Roszak, P., Pamięć liturgiczna a tożsamość mozarabska. Ryt hiszpańsko-mozarabski a duchowość średniowiecznej Europy, [w:] *Fundamenty średniowiecznej Europy* – w druku

Roszak, P., *Ars identitatis. Cazus mozarabski a iberyjskie doświadczenie graniczności*, [w:] *Człowiek w Kulturze* (2013) – w druku

Arocena F., Roszak P., *Chrystologia mozarabska. Studium liturgiczno-dogmatyczne rytu hiszpańskiego* (monografia) – w przygotowaniu

### **Linki**

<http://personales.ya.com/mrgreyes/ermita/>

<http://www.alcuinus.org/>

<http://www.architoledo.org/Liturgia/mozarabe.htm>

[http://www.sanisidorodeleon.org/portal/index.php?option=com\\_content&task=view&id=21&Itemid=52](http://www.sanisidorodeleon.org/portal/index.php?option=com_content&task=view&id=21&Itemid=52)

### **Uwagi i sugestie**

[piotrroszak@umk.pl](mailto:piotrroszak@umk.pl)